

Україна в сучасній світовій геополітичній ситуації.

Геополітика як політологічна концепція, що вбачає визначальну роль географічних чинників у політиці держави, за глобальних політичних змін, які гостро постали на зламі ХХ—ХХІ ст., набуває нового значення і змісту. Це пов'язано насамперед із невідповідністю реаліям традиційних моделей реалізації державно-політичних прагнень. Розташування і розміри території України, чисельність її населення, природні ресурси в поєднанні з її потенційними можливостями в науковій, економічній та інших сферах суспільного життя дають їй змогу і право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Україна на тлі глобальних політичних трансформацій

Останнє десятиріччя ХХ ст. увійшло в історію суттєвими геополітичними змінами. Серед передумов глобальних зрушень на континенті — подолання військово-політичного протиборства Схід—Захід, падіння комунізму і переорієнтація низки держав на засади цінностей західної демократії. Внаслідок цих подій світ із двополюсного, чітко розмежованого, поступово (хоч і не без певних проблем) набирає обрисів багатопольного, взаємозалежного. Зростають взаємовпливи держав і народів. Тісно пов'язані між собою процеси подолання розколу Європи загалом (у тому числі Німеччини), ослаблення полюса сили, який уособлювала Москва, самовизначення народів східноєвропейських держав і національно-державного волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу. На Сході припинили існування воєнно-політичний блок країн Варшавського Договору, Рада Економічної Взаємодопомоги та СРСР як світова наддержава.

Поява на політичній карті світу незалежної України започаткувала глобальні трансформації не лише в цьому регіоні. Досягнення суверенного статусу Українською державою, за визначенням американського політолога З. Бжезинського, є однією з найпомітніших геополітичних подій ХХ ст. Ставши незалежною, Україна, за його оцінкою, створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною. Був час, коли деякі країни робили вибір між Україною та Росією. Але згодом усі, а надто Західна Європа та США, зрозуміли, що добрі відносини з обома країнами лише сприятимуть стабільності в Європі. Виваженість зовнішньої політики України, її миролюбні засади, мирний характер перетворень у суспільстві — гарантії безпеки на континенті. Усе це сприяє становленню дієвих відносин України з європейською спільнотою. Відбуваються одночасні різновекторні, суттєві й далекосяжні за наслідками, події. До глобальних трансформацій слід віднести не лише появу в світовому співтоваристві нових політичних одиниць, у тому числі України, а й руйнацію тривалого російського домінування на контрольованому нею просторі. Аналітики західного світу практично однастайні щодо визначення ролі України як «детонатора» в зруйнуванні такої сили, якою був СРСР.

Україна після тривалого перебування у складі Російської імперії, а потім СРСР, почала активно реалізовувати свій шанс безпосередньо прилучитися до міжнародного співтовариства як його повноправний суб'єкт. Підписанням нею на початку 1992 р. Гельсінського Підсумкового акта було увінчано самовизначення й визнання державності українського народу іншими країнами, що стало початком діяльності України в європейських структурах як рівноправного партнера.

Глобальні трансформації спричиняють відповідні зміни у свідомості, світосприйнятті, політичній позиції та суспільній поведінці десятків і сотень мільйонів людей континенту. Еволюція поглядів, моральних орієнтирів і спонукальних мотивів передусім пов'язана з демонтажем конфронтаційних підходів і рецидивів старого політичного мислення. Останнє десятиріччя ХХ ст. було покликане визначити розвиток Європейського континенту. За всієї невизначеності майбутнього стало очевидним, що Європа і світ перебувають на перехідному етапі розвитку нових відносин.

Після стрімкого краху соціалізму східноєвропейські країни докорінно змінили систему зовнішньополітичних пріоритетів. Якщо до середини 1990 р. вони виявляли певну стриманість щодо відносин із Заходом, то надалі намітилося суттєве потепління у відносинах з ЄС, НАТО. Відтоді припинилися зовнішньополітичні взаємні консультації східноєвропейських країн; уряди Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії дистанціювалися від Москви. Суттєвими в цей час стають і геополітичні інтереси новоутворених держав і країн Центральної та Східної Європи, що самовизначилися в соціально-політичному розвитку.

В останнє десятиліття відчутнішим став вплив на гео-політичне становище Європи об'єднаної Німеччини. Змінюючи систему ціннісних орієнтацій, центрально- і східноєвропейські країни почали розглядати Західну Європу, зокрема об'єднану Німеччину, як партнера та важливий чинник міжнародної політики. Особливо впливовим є голос ФРН у ЄС щодо східноєвропейських держав.

Нині політичні еліти демократичних держав Заходу, а також молодій демократії та країн пострадянського простору ведуть пошук ефективних зовнішньополітичних програм, воєнно-стратегічної рівноваги, які б відкрили нові можливості для реалізації національних інтересів і завдань національної безпеки.

Європейські країни, а з ними й Україна, на початку 90-х років ХХ ст. повернулися до природного стану, коли у формуванні міжнародних відносин суттєвими стали геополітичні чинники — територія, матеріальні ресурси, національна структура та релігійні особливості.

Для України, яка впродовж своєї історії перебувала в центрі геополітичних інтересів кількох наддержав, зовнішньополітичний вибір має не тільки внутрішню, а й міжнародну вагу. Стратегічна мета її полягає в інтеграції до європейських та євроатлантичних структур. За багатовекторності зовнішньої політики України принциповий європейський вибір зумовлений не тимчасовою кон'юнктурою, а національними інтересами.

Об'єднана Європа відповідно перебрала на себе частину відповідальності за становлення України як стабільної демократичної держави, яка своїм пріоритетом визначила повноправне членство в Європейському Союзі, який визначатиме обличчя Європи ХХІ ст. Цей стратегічний курс повинен усунути вагання потенційних партнерів, пов'язані з «невизначеністю» і «непередбачуваністю» України. Водночас він зумовлює певну настороженість деяких пострадянських країн, зокрема Росії.

Розширення ЄС поки що залежить від розширення НАТО. Для країн Центрально-Східної Європи переговори щодо входження їх до Євросоюзу були відхилені щонайменше на 4—5 років. Європейський Союз лише в 1999 р. виробив стратегію стосовно Росії, а потім і щодо України. Але, незважаючи на значний спротив з боку РФ і не лише її, три країни ЦСЄ — Польща, Чехія та Угорщина — вже навесні 1999 р. увійшли до Північноатлантичного альянсу (НАТО). Проте стратегічні інтереси України, досвід Польщі, країн Балтії та інших країн Центральної та Східної Європи свідчать про необхідність суттєвіших старань щодо зближення з ЄС.

З огляду на зростаючу взаємозалежність світу в ракетно-ядерну епоху розуміння безпеки як винятково військово-стратегічної проблеми відходить у минуле. Безпека нині має багатокомпонентний характер. При цьому суто військові, зовнішньополітичні аспекти безпеки вже не є визначальними для держави чи нації, що належать до системи складних глобальних й регіональних відносин. Безпека кожної країни має й конкретно-історичний характер, детермінована внутрішніми і зовнішніми чинниками, залежить від наявності надійних партнерів і консолідуючої політики влади.

У Центральній та Східній Європі історичні аспекти безпеки є особливо відчутними, а в деяких напрямках домінуючими. Історично склалися дві лінії: суперництво між Росією та Заходом, з одного боку, і взаємодія їх у розбудові Європи — з іншого. Якщо Росія чи СРСР поставали полюсом сили на Сході, то на Заході континенту таким полюсом здебільшого була Німеччина. Тривалий період східноєвропейські країни були проміжним простором, «санітарним кордоном» або сферою поділу впливу сильніших сусідніх імперій, об'єднань. Тому суттєвим геополітичним чинником стало зняття з політичного по-

ряду денного німецького питання, як однієї з головних ознак нового етапу історичного розвитку Європи наприкінці ХХ ст. Відтепер мирний порядок на континенті має ґрунтуватися на природній основі, до якої, крім інших змін, належить вихід на політичну арену України як суб'єкта міжнародних відносин та наявність у центрі Європи єдиної могутньої, стабільної та впливової Німецької держави. Якщо для України, як і для інших країн молодого демократії, проблеми нового державотворення, економічного зростання, подолання кризи є пріоритетними, то для Німеччини вони не мають такої гостроти, а її економічні досягнення є привабливими для сусідів.

За таких кардинальних змін інтересам безпеки відповідають розширення політичного діалогу, зниження рівня озброєнь, подолання регіональних воєнних конфліктів тощо. Важлива роль належить зростанню довіри між

країнами молодій демократії та іншими державами континенту і світу, створення нової надійної системи колективної безпеки.

Україна в загальноєвропейському політичному процесі

Для України, як і всіх держав Центральної та Східної Європи, важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового загалу на засадах цінностей західної демократії. Цьому підпорядковані зовнішньополітичні пріоритети, налагодження принципово нових дво- та багатосторонніх відносин, а також відповідна внутрішня трансформація. Стрижнем цього процесу є положення Підсумкового акта про відсутність територіальних претензій один до одного всіх учасників Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), про непорушність кордонів, що склалися історично. На відміну від деяких інших країн, Україна не висуває територіальних претензій до своїх сусідів.

Принципово важливим новим виміром геополітично-го становища в Центральній і Східній Європі стало добровільно взяте Україною і виконане нею зобов'язання про без'ядерний статус держави. Вивезення і знищення в 1996 р. третього за розмірами ядерного арсеналу світу, успадкованого від СРСР, значно підвищило межу безпеки країн континенту. Це безпрецедентне явище світової практики є внеском України в безпеку кожної держави, людської спільноти.

У середині 90-х років ХХ ст. значно зріс рівень загальної безпеки на Європейському континенті, але певну напругу спричиняли локальні конфлікти, які різною мірою зачіпали інтереси багатьох держав світу. Подолання конфронтації «комунізм — капіталізм» змінилося локальним протистоянням політичних сил, міжнаціональним суперництвом і етнічною напруженістю в регіонах Європи: на Сході й Півдні ці процеси мають загрозливий характер, на Заході кидають виклик європейській економічній і політичній інтеграції.

Війни, що спалахнули в колишній Югославії та на теренах колишнього СРСР, — прояв антидемократичної, антизахідної ідеології, заперечення її цінностей. Тому інтересам прискорення перехідного періоду повинен прислужитися, власне, демократичний характер розвитку.

Збільшення числа суб'єктів зовнішньополітичної діяльності в Центральній та Східній Європі ускладнює взаємодію держав. Це разом з іншими чинниками спричинило порушення балансу сил в регіоні, зміцнило позиції провідних держав Заходу. Не дивно, що загальною спрямованістю більшості країн, які постали на руїнах східного блоку, є прагнення до взаємодії з Європейським Союзом, намагання якомога швидше прикритися «парасолькою НАТО».

Держави Заходу схвалюють бажання східноєвропейських країн брати участь у європейських інтеграційних процесах, але підтримують не пряму участь, а перехідні форми. Так, спеціальна угода про асоціацію з ЄС 1991 р. передбачала пільги Польщі, Угорщині й тодішній Чехо-Словаччині в торгівлі. Згодом такий статус отримали Болгарія, Румунія та інші країни. В 1994 р. було підписано угоду про співробітництво з Україною. Хоча ця угода й не надає

статусу асоційованого членства, вона сприяє розширенню взаємодії обох сторін.

Перспектива інтеграції східноєвропейських країн до західних структур не є близькою, але стимулює прагнення молодих держав до загальноєвропейських стандартів. Один із перехідних варіантів — створення спеціальних структур, наближених до західних організацій, що уможливило діалог, консультації з ними. Такою структурою є Рада північноатлантичного співробітництва, створена наприкінці 1991 р. Практика регулярних консультацій у межах ЄС передбачає проведення зустрічей на рівні його керівництва та міністрів закордонних справ, оборони країн молоді демократії. Вхідження нових країн до ЄС — це результат копіткої діяльності сторін. Україні належить пройти цей шлях.

Для сучасної України особливо важливим є регіон Центральної та Східної Європи, відповідні об'єднання країн цієї частини континенту. Вона докладає чимало зусиль для розширення відносин у межах Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ). Важливим зрушенням у цьому напрямі стало набуття нею 1996 р. статусу повноправного члена ЦЄІ, що є відчутним кроком до реалізації стратегічної мети — вступу до ЄС, інтегрування в європейський економічний простір.

Останніми роками стала чіткою позиція України щодо СНД. Суттєвим для самої Співдружності та Європи загалом є те, що Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Це, як відомо, не влаштує Москву. Однак такий підхід, власне, і вирізняє позицію Києва.

Привабливою, на думку багатьох східноєвропейських політиків, є концепція розширення блоку НАТО на Схід, насамперед за рахунок Польщі, Угорщини й Чехії. Такі плани наштовхувалися на серйозний опір. Франція не погоджувалася, щоб «парасолька НАТО» прикривала Угорщину та ігнорувала Румунію. Італія наполягала на включенні до НАТО Словенії. Для Туреччини перспектива членства Болгарії в Північноатлантичному блоці (на додачу до традиційно недружньої православної Греції) теж не є привабливою. У США та Росії спершу теж несхвальне поставилися до цих пропозицій. А ФРН побоювалася, що розширення НАТО може навіть зруйнувати блок.

За останні роки еволюціонували відносини країн молоді демократії з НАТО, який одночасно з розширенням на схід у пошуку нової моделі встановлює тісні відносини з Росією. За останні роки Північноатлантичний альянс зосередився на запобіганні конфліктам і врегулюванні криз, а не на підготовці можливих широкомасштабних воєнних операцій. Відчутнішою стала його політична роль у сфері збереження безпеки і стабільності.

НАТО активізував свою участь у подоланні кризових ситуацій та миротворчій діяльності: підтримка зусиль ООН щодо приборкання агресії Іраку в 1990 р., дії щодо налагодження миру в колишній Югославії. Щоправда, не всі держави схвалювали його дії. У миротворчих операціях брали участь і військовослужбовці українського батальйону. Завдяки міжнародній співпраці, згідно з мандатом ООН, було досягнуто миру в Боснії та Герцеговині.

Водночас воєнні дії НАТО щодо «приборкання гуманітарної катастрофи в Косово» 1999 р. межували з можливістю зруйнування досить хиткої рівноваги в системі міжнародних відносин на континенті. Така політика Північноатлантичного союзу з новою силою продемонструвала гостроту «морального виміру» «впровадження» демократичних засад розвитку через воєнний примус. Подальший перебіг подій у цьому регіоні ставить під сумнів засади нової доктрини альянсу щодо «географічних меж відповідальності», які виходять за кордони його країн-учасниць.

Практика останніх десяти років свідчить про зацікавленість Північноатлантичного союзу в співробітництві з Росією, Україною та іншими державами пострадянського простору, що знайшло свій вияв у спеціальній програмі «Партнерство заради миру». У руслі цього співробітництва 7 травня 1997 р. у Києві було відкрито Інформаційний центр НАТО — перший такий центр у країні, що не входить до альянсу. Його завдання — оперативне інформування про справи в НАТО. Відповідно почалася структуризація відносин по лінії Київ — Брюссель, які офіційні особи називають особливим партнерством, що визнає міжнародну значущість України та її безперечний потенціал у європейській безпеці. 29 травня 1997 р. в Сінтрі (Португалія) парафовано Хартію про особливе партнерство НАТО з Україною. Президент України та глави держав урядів блоку підписали Хартію про особливе партнерство на саміті НАТО в Мадриді. В липні 1997 р. Хартія Україна—НАТО набула чинності. Показово, що НАТО обстоює принципи стабільності й недоторканності кордонів держав-учасниць, гарантує їм територіальну цілісність. Такі засади альянсу дуже вагомі для нашої країни. Адже окремі політичні сили сусідніх держав неодноразово висували певні територіальні претензії до України. Натомість НАТО визнає територіальну цілісність, кордони України та її демократичний вибір.

Конкретний внесок України в загальноєвропейську безпеку полягає в тому, що вона не успадкувала «ядерного менталітету» СРСР, відмовилася від конфронтаційних підходів, усвідомила власну відповідальність за міжнародну безпеку. Цей виважений підхід засвідчили Декларація 1990 р. про державний суверенітет, Основні напрями зовнішньої політики, схвалені 1993 р. Верховною Радою, Концепція національної безпеки України, прийнята на початку 1997 р., чинна Конституція України, угоди з сусідніми країнами. Конституція України є важелем консолідації суспільства, поглиблення демократичних перетворень і ствердження територіальної цілісності України. Так, якщо впродовж тривалого часу відносини України з Росією були центральними в політичному житті Києва і невирішеною проблемою національної зовнішньої політики, то підписання в травні 1997 р. широкомасштабного українсько-російського договору та інших документів, їх ратифікація в 1998—1999 рр. знаменують якісно нові політико-правові засади у відносинах між ними. Досягнуті домовленості унеможливають конфронтацію в міждержавних відносинах, забезпечують рівень безпеки в регіоні та стабілізують новий геополітичний простір.

Україна впевнено розвиває відносини й з іншими пострадянськими державами. Водночас Київ послідовно виступає проти перетворення СНД на конфедерацію чи федерацію нового типу, розглядаючи її як міждержавний форум для активного дво- та багатостороннього співробітництва, передусім економічного. Україна виходить з історичних зв'язків, що склалися в колишньому Радянському Союзі, вважає за доцільне переводити їх на належну політико-правову основу.

Новим виміром взаємин у СНД стало формування відносин чотирьох країн: Грузії, України, Азербайджану та Молдови, які утворили об'єднання ГУАМ. Характерно, що больовою точкою для кожної з них були територіальні проблеми: Абхазія для Грузії, Карабах для Азербайджану, Придністров'я для Молдови та Севастополь і Крим для України. Ці країни відчували на собі тиск гео-політичних амбіцій Росії. Водночас певною мірою збігаються їхні економічні інтереси. Об'єднує їх і прагнення до посилення свого статусу на пострадянському економічному та політичному просторі. Проте, як свідчить перебіг подій, об'єднання ГУАМ поки що не отримало певного організаційного оформлення і обмежується проведенням зустрічей лідерів цих країн та міністрів.

Не менш важливими для геополітичного становища України є налагодження відносин з іншими сусідами: надання українсько-польським відносинам характеру стратегічного партнерства; ратифікація україно-молдовського договору в 1996 р.; підписання 1997 р. договорів із Білоруссю про державний кордон, з Румунією про відносини добросусідства й співробітництва. Вагомим внеском у зміцнення міжнародних відносин стало підписання лише протягом 1997—2000 років понад 20 державних, 150 міжурядових і 50 міжвідомчих угод і документів. Це свідчить, що Україна в новому геополітичному просторі залагодила практично всі проблеми, встановлюючи партнерські й добросусідські відносини.

Особливість геополітичного становища України полягає в тому, що, будучи відкритою для інтеграції до Європи, вона, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, змушена долати дві лінії поділу континенту, які виникли після Другої світової війни. Перша — межа, що розмивається і зникає, — між країнами колишнього Варшавського Договору й рештою Європи. Друга — західний кордон колишнього СРСР, що часом сприймається як межа дуже неоднорідної та аморфної СНД, яка віддаляє Україну від її природних партнерів у Центральній та Східній Європі.

Україна, послідовно інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, розглядає поглиблення інтеграційних процесів на континенті як необхідну передумову створення системи глобальної безпеки, утвердження нового геополітичного простору, що відповідатиме вимогам ХХІ століття. Із прийняттям її до Ради Європи, ЦЄІ та співпраці з іншими європейськими об'єднаннями з'явилися принципово нові можливості для застосування багатовікового досвіду демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, сходження до цивілізаційного рівня розвитку. Україна зміцнила співробітництво і з такими впливовими міжнародними інституціями, як

Міжнародний Валютний Фонд, Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. Ініціатива НАТО «Партнерство заради миру» дала змогу Україні гнучко підійти до розвитку співробітництва з Північноатлантичним альянсом, маючи з ним такий рівень співпраці, який відповідає її індивідуальним вимогам і можливостям.

Аналіз конкретного геополітичного становища України та зовнішньополітичних кроків свідчить про нарощування зусиль до утвердження нашої держави в лоні європейських народів, у світовому співтоваристві. Помітні й здобутки української дипломатії, що позначається на зростанні обсягів та якості відносин з близькими сусідами і з країнами інших регіонів. Хоч і повільно, але зростають іноземні інвестиції. Провідні місця в цій сфері посідають капітали США, ФРН і Великобританії, чому сприяли політичні та економічні чинники.

Системні особливості сучасних геополітичних процесів та роль України в їх розвитку фокусуються на таких аспектах:

1. Глобальні трансформації, започатковані на зламі ХХ—ХХІ століть, ще не завершилися. Врахування близьких і віддалених (як бажаних, так і небажаних) потенційно можливих змін у регіоні й поза його межами вкрай важливе для України та інших країн Європи. Тому в інтересах нашої держави й континенту є зміцнення довіри, розширення політичного діалогу і співробітництва на дво-та багатосторонній основі в межах загальноєвропейського процесу, заходи з подолання економічної кризи, дотримання загальнолюдських фундаментальних цінностей.

2. Конструктивними в діяльності держав молодого демократії постають адаптація зовнішньополітичних засад, коригування стратегічних пріоритетів з урахуванням нових реалій, формування чітких критеріїв геополітичного й гео економічного становища, врахування складних умов перехідного періоду Європейського континенту.

3. Долаючи труднощі, Україна продовжує процес розширення своєї дипломатичної присутності у світі, поступово стаючи впливовою європейською та світовою державою, дедалі більше перетворюючись на реального та активного суб'єкта міжнародних відносин, який має свої національні інтереси і вирішує їх в колі європейських народів.

Запитання. Завдання

1. Порівняйте геополітичні зрушення в Європі у 80-х і 90-х рр. Які геополітичні стратегії апробувалися щодо України провідними суб'єктами міжнародної політики в 90-х рр.?

2. Проаналізуйте відносини Росії та України після 1991 р. Які етапи окреслюються в цих стосунках, які проблеми постають перед сторонами?

3. Які чинники визначають геополітичну орієнтацію сучасної України?

4. Як змінювалося ставлення світового співтовариства до сучасної України впродовж останнього десятиріччя?